

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه الزهراء (س)

دانشکده ادبیات، زبان ها و تاریخ

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته تاریخ ایران اسلامی

عنوان:

کارکرد نهاد وقف در استان کرمانشاه در دوره قاجار

استاد راهنما:

دکتر نزهت احمدی

استاد مشاور:

دکتر محمد امیر شیخ نوری

دانشجو:

شهناز دارایی نیا

اسفند ۱۳۸۸

تشکر و قدردانی:

خداوند متعال را شاکرم که توفیقم داد تا با تلمذ از محضر اساتید والامقام به نور علم بینا گشته و از ظلمت جهل رهایی یابم. اکنون که این تحقیق در سایه الطاف بیکران الهی پایان یافت بر خود لازم می دانم مراتب تقدیر و تشکر خود را از بزرگوارانی که به هر نحوی در پرورش، آموزش و ترقی بنده اسباب ثمر بوده اند ابراز نمایم. به ویژه

- استاد بزرگوارم خانم دکتر نزهت احمدی که راهنمایی این پایانامه را به عهده گرفتند.

- استاد گرانمایه جناب آقای دکتر محمد امیر شیخ نوری که اینجانب را در انجام این پایانامه مشاوره و یاری نمودند.

تقدیم به :

پدر عزیزم که با زحمت و تلاش و ایثارگری عشق به دانش را برایم تسهیل نمود.

مادر گرانقدرم، تندیس اخلاص و فداکاری، جلوه ایمان و صبر که زمزمه دعاهایش همواره راهگشای

من بوده و خواهد بود.

چکیده:

رساله ای که پیش روی شماست پژوهشی است که به بررسی نهاد وقف، کارکردهای اجتماعی و فرهنگی آن در استان کرمانشاه (کنگاور، سنقر، صحنه، هرسین) پرداخته است. در این پژوهش با بررسی وقف نامه های این مناطق از نظر کمی و کیفی تلاش شده است تا کارکردهای اجتماعی موقوفات و کارکردها و اثرات فرهنگی و مذهبی آنها مورد بررسی قرار گیرد. البته بررسی اثرات و شرایط سیاسی، اجتماعی و اقتصادی مناطق بر موقوفات نیز مطرح نظر قرار گرفته است و نیز سعی بر آن بوده که تحولاتی که در نهاد وقف در استان کرمانشاه روی داده است نیز مورد بررسی قرار گیرد. نهاد وقف در کرمانشاه متأثر از شرایط اجتماعی و اقتصادی مناطق بوده، به نحوی که با بررسی کمیت و کیفیت وقف نامه ها، طبقه اجتماعی که واقفان بر آمده از آنند و موقوفات، گویای این تأثیرات می باشد. از آنجا که نهاد وقف بخشی از درآمد موقوفات را به امور رفاهی و عمرانی مناطق اختصاص داده است، دارای کارکردی اجتماعی بوده است و نیز وقف بر مدارس و مساجد و مراسم مذهبی گویای کارکردهای فرهنگی و مذهبی وقف در کرمانشاه بوده است. با توجه به ساختار مذهبی کرمانشاهان دوره قاجار بخش اعظمی از درآمد موقوفات در این دوره به مراسم مذهبی از جمله تعزیه سید الشهداء و کمک به زوار و... اختصاص داده شده است.

منابع اصلی مورد استفاده در این پژوهش وقف نامه های موجود در مرکز اسناد اداره اوقاف استان کرمانشاه (کنگاور، سنقر، صحنه، هرسین) می باشد. در این پژوهش وقف نامه ها بر اساس طبقات اجتماعی واقفان و مصارف اجتماعی و فرهنگی موقوفات تنظیم و دسته بندی شده اند و سپس به

بررسی و نقد محتوایی آنها پرداخته شده است و جهت تکمیل کار پژوهش از اسناد و منابع تاریخی استفاده شده است.

واژگان کلیدی: نهاد، وقف، کارکرد، ساختار، دگرگونی.

.....مقدمه

۱

فصل اول: مبانی تحقیق

۱-۱-۱- مساله، پرسش، فرضیات، تعریف

واژگان.....۲

۱-۱-۱- مساله پژوهش.....۳

۱-۱-۲- پرسشهای پژوهش.....۵

۱-۱-۳- فرضیات پژوهش.....۵

۱-۱-۴- تعریف واژگان.....۶

۱-۲- اهداف پژوهش.....۷

۱-۳- پیشینه پژوهش.....۷

۱-۴- معرفی و بررسی منابع پژوهش.....۹

۱-۴-۱- وقف نامه ها.....۹

۱-۴-۲- منابع تاریخی.....۹

فصل دوم: نهاد وقف و پیشینه آن

۱-۲- تعریف و مفهوم

وقف..... ۱۶

۱-۱-۲- تعریف لغوی و اصطلاحی

وقف..... ۱۶

۲-۱-۲- مفهوم وقف

..... ۱۷

۳-۱-۲- اقسام وقف

..... ۱۷

۱-۳-۱-۲- وقف به لحاظ موقوف علیه..... ۱۷

۲-۳-۱-۲- وقف به لحاظ نحوه تحصیل درآمد..... ۱۷

۲-۲- پیشینه وقف..... ۱۸

۱-۲-۲- وقف در ایران قبل از اسلام..... ۱۸

۲-۲-۲- وقف در اسلام..... ۱۹

۳-۲-۲- وقف در ایران بعد از اسلام..... ۲۱

۴-۲-۲- وقف در دوره قاجاریه..... ۲۶

فصل سوم: بررسی اوضاع سیاسی و اجتماعی کرمانشاهان در دوره قاجار

۳-۱- اوضاع سیاسی و اجتماعی کرمانشاه ۱۲۰۹-۱۲۶۴ ه.ق..... ۳۶

۳-۲- اوضاع سیاسی و اجتماعی کرمانشاه ۱۲۶۴-۱۳۲۴ ه.ق..... ۴۳

۳-۳- اوضاع سیاسی و اجتماعی کرمانشاه ۱۳۲۴-۱۳۱۳

ه.ق..... ۵۴

۳-۴- اوضاع سیاسی و اجتماعی کرمانشاه ۱۳۲۴-۱۳۴۴

ه.ق..... ۵۷

فصل چهارم: طبقه اجتماعی واقفان کرمانشاه

۴-۱- طبقات

واقفان..... ۵۹

۴-۱-۱- طبقه حکام و

خوانین..... ۶۰

۴-۱-۲- طبقه متوسط (تجار و

اصناف)..... ۶۴

۴-۱-۳- طبقه روحانیون و مشاغل

مذهبی..... ۶۶

۴-۱-۴- طبقه زنان در عرصه وقف

..... ۶۸

۲-۴- مصارف اجتماعی وقف

۶۹.....

۱-۲-۴- مصارف عمرانی

۶۹.....

۱-۱-۲-۴- وقف بر پل ها ۷۰.....

۲-۱-۲-۴- وقف بر تعمیر راه ها..... ۷۱.....

۳-۱-۲-۴- وقف بر کاروانسراها..... ۷۲.....

۴-۱-۲-۴- وقف بر قنات، چاه و آب انبار..... ۷۶.....

۱-۴-۱-۲-۴- امور بهداشتی..... ۷۸.....

فصل پنجم: کارکرد فرهنگی و مذهبی نهادوقف در کرمانشاه

۱-۵- کارکرد وقف در حوزه آموزشی

۸۲.....

۱-۱-۵- وقف بر مدارس

۸۳.....

۲-۱-۵- وقف بر طلاب

۸۵.....

۵-۲- وقف بر آداب و مراسم مذهبی

۸۶.....

۵-۲-۱- تاثیر موقوفات بر مراسم عزاداری

۸۷.....

۵-۲-۲- موقوفات و تاثیر آن بر توسعه بناهای

مذهبی..... ۹۰

۵-۲-۳- وقف بر

روشنایی..... ۹۰

۵-۲-۴- وقف بر

مساجد..... ۹۲

۵-۲-۵- وقف بر زوار و مساکین

۹۴.....

۵-۲-۶- وقف بر قرائت

قرآن..... ۹۷

۵-۳- بررسی دگرگونی ها و تحولات نهاد وقف

در کرمانشاه..... ۹۸

فصل ششم: نتایج

۶-۱- نتیجه گیری..... ۱۰۷

منابع و مآخذ..... ۱۱۲

عنوان

فهرست جداول

جدول شماره ۴-۱- وقف بر تعمیر پل ها

در کرمانشاهان..... ۷۱

جدول شماره ۴-۲- وقف بر تعمیر رهها در

کرمانشاه..... ۷۲

جدول شماره ۴-۳- وقف بر کاروانسرا در کرمانشاه

..... ۷۵

جدول شماره ۴-۴- وقف بر ساخت و تعمیر قنات

در کرمانشاه..... ۷۷

جدول شماره ۴-۵- حمام های وقفی و مصارف آن ۸۰

جدول شماره ۵-۱- تعداد وقف نامه های کرمانشاهان در دوره های حکمرانان مختلف در دوره

قاجار

..... ۱۰۳

جدول شماره ۱- جدول مصارف موقوفات کرمانشاهان

..... ۱۱۴

جدول شماره ۲- جدول موقعیت اجتماعی واقفان و متولیان

کرمانشاهان.....۱۱۵

نهاد وقف یکی از نهادهای مستقلی است که به لحاظ تأثیری که بر ابعاد مختلف فرهنگی، اجتماعی و مذهبی به جای گذاشته از جایگاه ویژه‌ای در تاریخ ایران برخوردار است و حتی پاره‌ای از این تأثیرات، تأثیرات دیرپایی می‌باشد که در دوره‌های بعد نیز ادامه یافته است یکی از مهمترین مصارف وقف علاوه بر مصارف فرهنگی و مذهبی، در امور اجتماعی و رفاه عمومی بوده است و بسیاری از خدمات اجتماعی در گذشته از طریق موقوفات ارائه می‌شده است و لذا وقف در زمینه‌های مورد نیاز جامعه صورت می‌گرفت تا همه مردم بتوانند از آن استفاده کنند. اوقاف در هر عصر متناسب با مقتضیات زمان و مکان کمابیش نقش مهمی را در مسائل عمرانی و بهداشتی به عهده گرفته است. برای ایجاد رفاه اجتماعی در منطقه با توجه به اینکه در گذشته راهها سخت و بدون امکانات بوده و همچنین به دلیل استراتژیک بودن منطقه که محل عبور و مرور زوار عتبات عالیات و تجار و بازرگانان بوده واقفان با عنایت به این دسته از نیازهای اجتماعی اقدام به وقف کاروانسراها، پلها، تعمیر راهها و معابر و ... در این منطقه نموده اند.

دستیابی به اصل وقف نامه‌ها و خواندن آنها از مسائل اساسی این پژوهش بوده است که در بدو امر با مشکلات فراوانی همراه بود. همچنین خواندن بخشی از وقف نامه‌ها به دلیل عدم نگهداری صحیح و دیرینگی دچار پارگی شده بودند از دیگر مشکلات این پژوهش بوده که بازخوانی آنها را با مشکل مواجه می‌کرد. در این پژوهش از وقف نامه‌های شهرهای کرمانشاه، کنگاور، سنقر، صحنه و هرسین از قبل از دوره قاجار تا سال ۱۳۴۴ ه. ق پایان حکومت قاجار که در بایگانی شهرهای فوق موجود بوده استفاده شده است.

این پژوهش در شش فصل تدوین شده است که در فصل اول مبانی پژوهش ذکر شده است، در فصل دوم به تعریف واژه وقف از لحاظ لغوی و مفهومی و اقسام آن پرداخته شده است و در ادامه، پیشینه وقف در چهار دوره؛ ایران قبل از اسلام، اسلام، بعد از اسلام، و دوره قاجاریه بیان شده است، در فصل سوم این پژوهش اوضاع سیاسی و اجتماعی کرمانشاهان در دوره قاجار مورد بررسی قرار گرفته است، در فصل چهارم به بررسی طبقات اجتماعی واقفان کرمانشاه، کنگاور، صحنه، هرسین، و سنقر در دوره قاجار و حضور زنان در عرصه وقف و اثرات آن بر نهاد وقف و همچنین به بررسی کارکردهای اجتماعی نهاد وقف در دوره قاجار و اثرات آن در مناطق مورد نظر پرداخته شده است، در فصل پنجم کارکردهای فرهنگی و مذهبی نهاد وقف در دوره قاجار و اثرات آن بر مراسم و آموزه های دینی و همچنین تحولات نهاد وقف در ایت مناطق مطمح نظر و مورد بررسی قرار گرفته است، در بخش ضمایم جدولی از موقوفات شهرهای کرمانشاه، کنگاور، سنقر، صحنه و هرسین و نیز جدولی از طبقات اجتماعی واقفان و مصارف موقوفات و تعدادی از اسناد وقف نامه ها ارائه شده است. از این رو پژوهش حاضر بر آن است تا نقش و کارکردهای این نهاد را در ابعاد فرهنگی، مذهبی، اجتماعی در دوره قاجار در استان کرمانشاه مورد بررسی و تحلیل قرار دهد.

در پایان بر خود لازم می دانم از راهنمایی های مشفقانه استاد ارجمندم خانم دکتر زهت احمدی و سعه صدر ایشان تشکر کنم و همچنین از کمکهای استاد گرانقدرم جناب آقای دکتر شیخ نوری که زحمت مشاوره این پایان نامه را داشتند کمال تشکر و قدردانی را دارم.

فصل اول

مبانی تحقیق

۱-۱- مساله، پرسش، فرضیات، تعریف واژگان

۱-۱-۱- مساله پژوهش

نهاد وقف یکی از نهادهای مستقلی است که به لحاظ تأثیری که بر ابعاد مختلف فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی و مذهبی به جای گذاشته از جایگاه ویژه‌ای در تاریخ ایران برخوردار است و حتی پاره‌ای از این تأثیرات، تأثیرات دیرپایی می‌باشد که در دوره‌های بعد نیز ادامه یافته است از این رو پژوهش حاضر بر آن است تا نقش و کارکردهای این نهاد را در ابعاد فرهنگی، مذهبی، اجتماعی در دوره قاجار مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد. وقف وسیله‌ای برای اختصاص درآمد ملک یا مستغلاتی به امور مشخص می‌باشد. وقف بر دو نوع است وقف عام و وقف خاص. وقف عام وقفی است که مقصود از آن امور خیریه است و به عبارت دیگر وقف در جهت و مصلحت عامه است مانند وقف بر مساجد، مدارس، تعمیر پلها و راهها و غیره است. و وقف خاص وقفی است که مخصوص دسته‌ای معین و خاص است مانند وقف بر اولاد و ذریه.

بررسی کارکرد نهاد وقف در استان کرمانشاه و شهرستانهای آن (کنگاور، سنقر، صحنه، هرسین) در دوره قاجار از جمله مواردی است که تا کنون پژوهشی در مورد آن صورت نگرفته است و لزوم پژوهش تاریخی بر مبنای اسناد وقفی و تاثیراتی که این نهاد بر تحولات اجتماعی، فرهنگی، و اقتصادی داشته است دلیل پرداختن به این حیطه می باشد البته تحقیقاتی در مورد وضعیت سیاسی و اجتماعی استان کرمانشاه در این دوره انجام شده است ولی از وقف نامه های این دوره در آن استفاده نشده است.

بر اساس کتاب تاریخ کرمانشاه در عصر قاجار تألیف هرمز بیگلری "کرمانشاهان در سه منزلی الوند واقع، ولایتی حاصلخیز شهری ارم، بنیان و سوادى معظم و وسیع الارکان، طول شرقی ۴۸ درجه و عرض شمالی ۳۴ درجه و ۳۶ دقیقه در کنار رود قره سوافتاده، مرز طبیعی شمال کرمانشاهان رشته جبالى است که حوضه آبریز رود دیاله را از دره رود گاماسیاب جدا می کند، مرز شرق آن کوههای کنگاور و ساحل راست رود گاماسیاب است، مرز جنوب را کوههای فاصل بین دو ناحیه کلهر و پشت کوه تشکیل می دهد، از شمال به استان کردستان، از شرق به استان های همدان و لرستان، از جنوب به استان ایلام و از غرب به کشور عراق محدود است".^۱ استان کرمانشاهان بیش از شش هزار سال قدمت داشته و با اسامی نیشانی و نیشانی _ الی پی _ کرمانشاه و کرمانشان (قرمیسین) در تاریخ شناخته شده است. از جمله شهرستان های این استان کنگاور و صحنه است که هر دو در شرق استان قرار دارند و هرسین در جنوب شرقی استان و شهرستان سنقر در شمال و شمال غربی به استان کردستان و از شرق و جنوب شرقی به استان همدان و از غرب و جنوب غربی به استان کرمانشاه محدود می شود.

۱. هرمز بیگلری، تاریخ کرمانشاه در عصر قاجار، تهران، انتشارات کاشفی، ۱۳۷۰، ص ۲۱۰.

کرمانشاه از قدیم الایام به عنوان دروازه کربلاء معروف شده است و مردم آن به پذیرایی از زوار حضرت سیدالشهداء و عتبات مقدسه زبانزد عام و خاص هستند. در این استان وقفنامه های معتبری چه بر روی کاغذ و چه بر روی سنگ نقر گردیده است از جمله وقفنامه آغاغنی، خواجه شاهزاده محمد علی میرزا دولتشاه در تاق بزرگ طاق بستان بر سنگ نقر و بر کاغذ نقش است. این شهر از لحاظ ارتباطی دارای اهمیت زیادی است چنانکه دو راه مهم و پرآوازه (راه شاهی) و (جاده ابریشم) از این سو می گذشته است و پس از اسلام جاده معروف بغداد به خراسان که به راه بزرگ خراسان مشهور است باز از این سو می گذشته است و دیگر آنکه این ناحیه به دروازه آسیا معروف گردیده است. شهر کرمانشاه به دلیل مرکزیت سیاسی استان و شهرهای کنگاور، صحنه، سنقر به دلیل قرار گرفتن بر سر راه های تجاری و زوار و همچنین معبرهای استراتژیک در این منطقه دلیل انتخاب این شهرها بوده است. اما شهر هرسین نه مرکزیت سیاسی کرمانشاه را داشته و نه بر سر راه های تجاری و زیارتی قرار داشته است، بلکه زندگی در این شهر ملاکی برای انتخاب این شهر بوده است.

در این تحقیق تاثیر کارکردهای اجتماعی و فرهنگی نهاد وقف در استان کرمانشاه و شهرستانهای (کنگاور، سنقر، صحنه، هرسین) در دوره قاجار بررسی می شود. در این جا پرسشهایی مطرح است از جمله اینکه نهاد وقف چه تاثیر و نقشی در وضعیت فرهنگی و مذهبی از جمله احداث مدارس، مساجد، تعزیه داری سیدالشهداء و سایر ائمه و انجام دیگر مراسم مذهبی داشته است؟ نهاد وقف چه تاثیری بر آبادانی منطقه داشته است؟ با توجه به شرایط اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی جامعه چه چیزهایی و برای چه مصارفی وقف شده است؟ طبقات اجتماعی چه تاثیری بر نهاد وقف داشته اند؟ چه قشرهایی از جامعه در آن شرکت داشته اند و انگیزه و هدف

آنان از وقف اموالشان چه بوده است؟ آیا زنان نیز در امور وقف شرکت داشته اند یا فقط مردان به وقف اموال خود پرداخته اند؟ در این پژوهش تلاش شده است به آنها پاسخ داده شود.

۱-۱-۲- پرسش های پژوهش :

- ۱- کارکردهای فرهنگی نهاد وقف در استان کرمانشاه در دوره قاجار چه بوده است؟
- ۲- کارکردهای اجتماعی نهاد وقف در استان کرمانشاه در دوره قاجار چه بوده است؟
- ۳- واقفان در وقفنامه های خود به چه مسایلی توجه کرده اند؟^۱
- ۴- چه طبقه ای از جامعه اموال خود را وقف می کرده اند؟

۱-۱-۳- فرضیات پژوهش:

- ۱- افزایش موقوفات در استان کرمانشاه باعث گسترش رونق مدارس و مساجد و غیره شده است.
- ۲- افزایش موقوفات در کرمانشاه باعث احداث کاروانسراها و رونق بازارها گردید.
- ۳- واقفان به یک نیاز توجه نکرده اند بلکه به بسیاری از نیازهای جامعه از ساختن مدارس و مساجد گرفته تا بیمارستان و گورستان توجه داشته اند.
- ۴- وقف کردن مختص به طبقات حاکمه، زمیندار، تاجر، شاهزاده و مردم طبقه متوسط می شد که در امور وقف تاثیر گذار بوده اند.

۱-۱-۴- تعریف واژگان:

نهاد (Instution):

۱. مصرف موقوفات به چه مسایلی اختصاص داشت.